

TIBBİ ANTROPOLOJİ AÇISINDAN HALK HEKİMLİĞİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Evaluation Of Folk Medicine From The Medical Anthropology Perspective

Sema İŞLER

Hitit Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Adli Bilimler Yüksek Lisans Programı, Çorum/Türkiye

ORCID: <https://orcid.org/000-0002-3487-6014>

Dr. Öğr. Üyesi Vahdet ÖZKOÇAK

Hitit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Çorum/Türkiye

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4603-2548>

Arş. Gör. Fırat KOÇ

Hitit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Çorum/Türkiye

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8558-6308>

ABSTRACT

Asırlar boyunca insanoğlu doğa ile mücadelesi sırasında yaşamını tehdit eden hastalıklara karşı önleyici ve iyileştirici yöntemler bulmaya çalışmıştır. Kuşaktan kuşağa "el alma" inancıyla sözlü olarak aktarılan, gözlem ve tecrübeye dayanan bu yöntemler halk hekimliği veya halk sağaltıcılığı olarak adlandırılır. Günümüzün kentli insanın doğal yaşam unsurlarına yönelimi ve kırsal bölgelerde yaşayan insanların da günlük hayatlarında sıklıkla kullanmaları sayesinde halk hekimliği varlığını sürdürmektedir. Bu sebeple geleneksel halk hekimliği ve tedavi yöntemlerinin zaman içerisindeki değişimi ve gelişimi önemli bir çalışma alanı olmuştur. Bu çalışmada geleneksel tıbbın, modern tıp uygulamalarındaki gelişmelere rağmen halen varlığını sürdürmesinin altında yatan etkenler üzerinde durulacaktır. Geleneksel halk sağaltıcılığı konusu odağındaki süreli, süresiz ulusal yayımlar ve ulusal tez merkezinde yayımlanan tez çalışmaları taranmış ve derlenmiştir. Geleneksel ya da destekleyici tıp olarak nitelendirilen bu uygulamalar, "Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları (GETAT)" mevzuatına bağlı olarak, bilimsel çerçevede organize edilmeli ve Sağlık Bakanlığı tarafından yetiştirilmiş uzmanlar tarafından tatbik edilmelidir. Bu sayede tüm bu geleneksel tedavi yöntemleri kayıt altına alınarak gelecek kuşaklara aktarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Geleneksel tıp, tıbbi antropoloji, halk sağlığı, halk hekimliği.

ÖZET

For centuries, mankind has tried to find preventive and curative methods against diseases that threaten his life during his struggle with nature. These methods, which are transferred verbally from generation to generation with the belief of "taking hands", based on observation and experience, are called folk medicine or public healing. Folk medicine continues to exist thanks to the tendency of today's urban people to natural life elements and the use of people living in rural areas frequently in their daily lives. For this reason, the change and development of traditional folk medicine and treatment methods over time has been an important field of study. This study will focus on the factors underlying traditional medicine's continued survival despite advances in modern medical practice. Periodical, indefinite national publications focusing on traditional public treatment and thesis studies published in the national thesis center have been scanned and compiled. These practices, which are described as traditional or supportive medicine, should be organized in a scientific framework and applied by experts trained by the Ministry of Health, depending on the "Traditional and Complementary Medicine Practices (TCMP)" legislation. In this way, all these traditional treatment methods can be recorded and transferred to the next generations.

Key words: Traditional medicine, medical anthropology, public health, folk medicine.

1.GİRİŞ

Tıbbi antropoloji, sosyal antropoloji bünyesinde ele alınan ve halk bilimciler tarafından da çalışılan bir bilim dalıdır. Halk hekimliği konusunda bugüne kadar birçok bölgesel çalışma gerçekleştirilmiştir; ancak tıbbın geldiği noktaya rağmen halen varlığını sürdürmesi, tedavi pratiklerinin zaman içerisindeki değişimi ve öğretilerek aktarılması gibi konulara pek değinilmemiştir. Bunun sonucunda geleneksel tıbbın gelişimi ve değişimi, gelecek kuşaklara aktarılması ve bu alanda yetkin kimselerin yetiştirilmesi konusu pek fazla kavranamamıştır (Özaslan;2012).

Ülkemizde halk hekimliğine ilişkin yapılan çok sayıda çalışma mevcuttur. Örneğin farklı bölgelerde yaşamalarına rağmen Yörükler arasında uygulanan tedavi yöntemleri bakımından benzerlikler olduğu gibi

endemik bitki türlerinden kaynaklanan bir takım farklılıklar da bulunmaktadır (Ak;2017). Arasan (2014) tarafından yürütülen bir çalışmada, Mardin'in Savur İlçesi'nde geleneksel tıbbi tedavilerde kullanılan bitkilerin isimleri, kullanılacakları durumlar ve kullanım biçimleri hakkında bilgiler yer almaktadır. Hatay İli'nde gerçekleştirilen geleneksel tıbbi uygulamalarda da yöre halkının kendi çabalarıyla gerçekleştirdiği tedavi yöntemlerinde bitki kullanımının oldukça fazla olduğu görülmektedir (Atahan;2019).

Yüzyıllar boyunca insanların hastalıklarla baş etmek için deneme-yanılma yöntemiyle edindikleri tecrübeleri aktarmaları sonucunda geleneksel yaklaşımlar haline gelen sağaltım yöntemleri, günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Bu yöntemler maddi ve manevi çok çeşitli unsurlar barındırır; modern tıbbın sağladığı faydalara ve bugünkü ilerleyişine rağmen kırsalda olduğu kadar kentlerde de yaygın şekilde başvurulan metotlar olarak nitelendirilebilirler(Tozlu;2017).

Bu çalışmada geleneksel halk hekimliğinin tarihsel gelişimi ve sağaltma yöntemlerinin modern tıp ile ilişkisi ele alınarak, bu geleneksel yöntemlerin yaşatılabilmesi adına alınabilecek önlemler üzerinde durulacaktır.

2.HALK HEKİMLİĞİ KAVRAMI

Halk hekimliği; halk tıbbı, halk tababeti, halk sağaltıcılığı, tıbbi folklor, folklorik tıp, geleneksel hekimlik, geleneksel tıp, alternatif tıp, destekleyici tıp ve tamamlayıcı tıp gibi birçok biçimde adlandırılan bir kavramdır. Modern tıptan farklı olarak, hastalıklar ve tedavi yöntemleri ile ilgili bilgilerin kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır; aktarım sonrasında, çeşitli nedenlerle sağaltma yöntemlerinde değişim ve gelişimler de meydana gelebilmektedir. Kültürel unsurlardan etkilenen ve çevresel faktörler ile şekillenen pratikler, deneyimlere ve geleneksel bilgilere dayanmaktadır (Tuğra;2019)(Saygı;2018).

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ)'ne göre geleneksel tıp; fiziksel ve ruhsal hastalıklara tanı koyma, bunları iyileştirme veya tedavi etmenin yanı sıra sağlığın sürdürülmesinde kullanılan, farklı kültürlere özgü -izahı yapılabilen veya yapılamayan- teori, inanç ve tecrübelerle dayalı olan bilgi,beceri ve uygulamalar bütünüdür (Şahan,İlhan;2019).

Pertev Naili Boratav'ın "100 Soruda Türk Halk Bilimi" adlı kitabında şu tanım yer almaktadır:

Hastalığı konusunda hekime gitmeden geleneksel tedavi yöntemleri ile tedavi olmak isteyen kişilerin gittiği, halk arasında, hastalıkların tedavisinde kullanılan yöresel ilaçlar, büyüsel,geleneksel tıbbi işlemler ve uygulamaların tümü 'halk hekimliği' adı altında incelenir (Bozyiğit;2011).

Kökünü antik döneme kadar giden ve her daim varlığını sürdürmüş olan halk hekimliğinde sebebi bilinen ve çeşitli yöntemlerle tedavi edilen olguların yanında kaynağının çözüme kavuşmadığı ve geleneksel yöntemlerle tedavi edilemeyen çeşitli durumlara da rastlanmaktaydı. Halk hekimliği türlü gelişim evreleri ve değişimler ile günümüze kadar ulaşan geleneksel yöntemleri barındırır. İnsanlar bu değişimler sonucunda geleneksel/alternatif/tamamlayıcı gibi yapıcı ve olumlu sayılabilecek sıfatlar kullandıkları gibi "koca karı ilaçları" gibi amiyane tabirlere de başvurmuşlardır. Halk hekimliği içeriğindeki uygulama ve doğaüstü yaklaşımlar bakımından modern tıptan önemli ölçüde farklılıklar göstermektedir. Bunun sonucunda modern tıp ve geleneksel tıp yaklaşımları arasında çatışmalar ortaya çıkabilmektedir. Bu çatışmaların en temel sebebi insanı ve hastalıkları algılama konusundaki farklılıklardır. Örneğin çoğu kültürde cenaze ritüelleri açısından naaşın bütünlüğünün korunması ve tören ile toprağa verilmesi büyük önem taşıırken, modern tıpta mümkünse organların nakledilerek kullanılması ya da naaşın kadavra olarak tıp eğitimine sunulması çok daha önemlidir(Görgeç;2019). Bununla birlikte modern tıp dünyasında "hasta" ve "hastalık" kavramları halen ciddi biçimde tartışılmaktadır. Bu tartışmada geleneksel tıpcılara yakın düşüncelere sahip hekimler olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir.

3.HALK HEKİMLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI VE TARİHSEL GELİŞİMİ

Halk hekimliği, insanların doğa karşısında başlarına gelen araz ve hastalıklara doğa ile çare aradıkları süreçte, deneme-yanılma ve gözlem teknikleri kullanılması sonucunda ortaya çıkmıştır. Düşünen bir canlı olmasının getirisi olarak insanlar, ağrı, acı ve sızılarını dindirmenin yollarını ararlar. Yaralarını çamurla kaplamaları, kemik kırıklarını ilkel yöntemlerle (odun parçaları ile) atele almaları, bitkilerden oluşturdukları merhemlerle sızılarını gidermeye çalışmaları, insanların rahatsızlıklarına kayıtsız kalmalarının bir yansımasıdır.

Hastalıklara yaklaşım konusundaki farklılıkların kültürel, coğrafik, teolojik ve etnolojik sebepleri vardır. Halk hekimliği veya geleneksel tıp çalışmalarındaki ortak hedef, sebepleri bilinsin ya da bilinmesin bütün hastalıkları tedavi etmek ve hastaları iyileştirmektir (Aslan;2018).

Halk hekimliğinin çeşitli kültürlerdeki tarihsel gelişimi sırasıyla; Eski Mezopotamya, Mısır, Hitit, Yunan ve Roma İmparatorluğu dönemi şeklinde incelenebilir. Eski Mezopotamya (Ninova)' da yapılan kazı çalışmalarında çıkartılan kil tabletler ışığında dönemin hastalıklarına, hastalıkların nedenlerine, tedavi usullerine ve halk hekimliği uygulamalarına ilişkin bilgilere ulaşılabilmektedir. Mezopotamya da hastalıkların, görünmez güçlerin insan bedenine girmesiyle meydana geldiği inancı hâkimdir. Bu tehlikeler, işlenen günahların sonucunda tanrıların kişiyi cezalandırması ya da büyüye maruz kalınması gibi sebeplerle ortaya çıkabilirler.

Eski Mezopotamya'da tanrıları öfkelenmemek için adak adamak, dua etmek, vücuda giren ve hastalıklara sebep olan metafizik varlıkların uzaklaştırılması amacıyla hastaya muska yazılarak boynuna asılması gibi yöntemlere başvurulmuştur. Bunun yanında Mezopotamya'da insanlara şifa verdiği düşünülen ve tanrıların temsilcisi olarak görülen üç rahip sınıfı vardı. Barü; Zeytinyağı ve karaciğer falı gibi yöntemler kullanarak "kurtulacak, yaşayacak, ölecek veya bir süre acı çektikten sonra ölecek, iyileşecek" gibi kesin yargılarla hastalığın sonucunu bildirir ve gelecekte haber verirdi. Asü; Bitki, hayvan ve maden kaynaklarından yaptığı ilaçlar ile hastalıkları tedavi ederdi. Asipü; İnsan vücuduna girip, hastalığa sebep olan cinleri büyüçülük ve üfürükçülük yoluyla vücuttan kovarak kişiyi iyileştirmeye çalışırdı (Koç;2019).

Mısır tıbbı hakkındaki bilgiler, tıbbi kayıtların okunması veya mumyaların incelenmesi ile elde edilmiştir. Gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda Mısırlıların felç, çiçek, apandisit, kemik veremi, kemik ve göz hastalıkları gibi durumlar hakkında bilgi sahibi oldukları görülmüş, hastalık teşhisinde nabız kontrolü, dinleme, elle ve gözle muayene gibi teknikleri kullandıkları anlaşılmıştır. Mısırlılar, hastanın şikâyeti ve önceki tecrübeler ışığında hastalıkların tedavisinde dini ve sihri uygulamalara da başvururlardı. Tanrılardan gelen bir ceza olarak kabul edilen hastalıkların tedavisinde dua etmek, yakarmak ve kurban sunmak gibi uygulamalar da kayıtlara geçmiştir. Özellikle iç hastalıklarının tedavisinde, metafizik yöntemlerin tercih edildiği görülmektedir (Baysan;2016).

Mısır tıbbında üç ayrı sınıf hastalıkların tedavi edilmesinde etkili rollere sahipti. İlk grupta, Sekhmet tanrıçası adına kurulan ve topluma kapalı olan tapınaklarda bulunan kitaplardaki bilgileri öğrenen ve bazı hastalıklarda küçük cerrahi operasyonları gerçekleştiren Sekhmet rahipleri yer almaktadır. İkinci grupta, büyü ile motivasyon sağlayan, hastaya umut veren ve onları iyileşeceklerine inandıran büyüçüler yer almaktadır. Üçüncü grupta ise, din adamı olmayıp ampirik tıp ve cerrahi uygulamaları yapan Sinular bulunmaktaydı (Baysan;2016).

Çatalhöyük'te yapılan kazılarda bulunan kil tabletlerden, Hitit devlet teşkilatında kâtiplerin çok önemli bir yeri olduğu, doktorluk ve rahiplik de yaptıkları bilinmektedir. Hititler' de Mezopotamya tıbbının etkisi hissedilmektedir. Hitit tıbbında hastalıklara neden olan en önemli beş sebep şu şekilde sıralanır;

- ✓ Tanrıların ihmalinden dolayı işlenen suç ve günahlar,
- ✓ Bedensel ve ruhsal kirlilik,
- ✓ Kötü güçler,
- ✓ Kara büyü ve ölü ruhların rahatsız edilmesi.

Bundan dolayı hastalıklar, hastalıkların nedenleri ve tedavileri arasında gerçekçi bir nedensellik ilişkisi kurulamamıştır. Bunun en iyi örneği Hitit Kralı II. Muşşili döneminde Anadolu'ya Suriye'den gelen Mısırlı kölelerin neden olduğu veba salgını olarak gösterilebilir. II.Muşşili döneminde bulunan kâtip ve kâhinlerin vebanın nedenlerini incelemeleri sonucunda dört sebep belirlenmiştir. Bunlar; Tanrıların ihmal edilmesi, Tuthalia'nın (Kral Veliahtı) haksız yere öldürülmesi, Mala (Fırat) nehrine sunulan kurbanların ihmal edilmesi, Mısırlı esirlerin vebayı taşıması ve yayması (Yalçın, Ünal, Pirdal, Selçuk;2016).

Hititler' de kadın doktorların bulunduğu ve bunların tıbbi tedavilerden çok büyü yaptıkları ve doğuma yardımcı oldukları bilinir. Hititler' de hastalıkların tedavisinde, insanın hasta uzuvlarının hayvanlara yalıtılması, köpek dışkısı ile karıştırılan bitkilerin çiçeklerinden yapılan macunların yaralı bölgelere uygulanması, karaciğer falı ve günah keçisi gibi büyüleri içermektedir. Günah keçisi metoduna göre; hasta olan insanın hastalıklı bölgelerine hayvanın kesilmiş olan uzuvları yerleştirilir ve bu yöntem ile hastalığın, hasta bireyden hayvanın bu amaçla kullanılan uzuvlarına geçeceğine inanırlar (Ceran, 2008).

Hitit tıbbi kil tabletlerinde adı geçen bazı hastalıklar ve tedavi yöntemleri Tablo-1’de gösterilmiştir.

Tablo1: Hitit tabletlerinde bahsedilen bazı tedavi yöntemleri ve hastalıkları(Yalçın, Ünal, Pirdal, Selçuk; 2016)

Hastalık	Kullanılan Malzeme	Tedavi Yöntemi
İştahsızlık	Beyaz Ot (?) Pırasa kökü Sarımsak Şarap (?) Şeytartersi Tere Tohumu	Tere tohumu, şeytartersi bitkisi, beyaz ot alımı ve hastaya 7 gün süreyle verilir. Eğer iyileşmezse, şarap, sarımsak, pırasa kökü, beyaz ot verilir.
Erkeklik Uzunun Sıvı (?) Damlatması (?)	Tappi (Bir çeşit sarğı bezi olduğu düşünülmektedir)	Tappi ısıtılır ve uzuv iyileşinceye kadar tüm gece tappi'nin içinde tutulur.
Kanama	Kan durdurucu ve tortulaştırıcı bitkiler	Kan durdurucu ve tortulaştırıcı çeşitli bitkiler kanayan organın üzerine konur.
Göz rahatsızlığı	Su, bandaj ve otlar	Su ve bandajlarla göz temizlendikten sonra sarılır. Çeşitli otların göze sürülmesi de önerilir.
Kansızlık	Koyun yağı, çeşitli karışımlar	Tedavisi hem majik hem de tıbbi yöntemlerle yapılmıştır. Buna göre; çeşitli droglar karıştırılıp çocuğun ağzı bununla yıkıyor, gargara yaptırılıyor, sonrada bu karışım çocuğa yutturulur. Aynı karışım çocuğun vücudunun her tarafına dökülüyor. Daha sonra çocuk banyo yaptırılıyor. Sudan çıkarıldığında ise üzerinde HUR-RI kuşu çevriliyor. En son olarak da koyun yağı ve anlamı bilinmeyen birçok şeyle merhemleniyor.

Hitit şehirlerin de salgın hastalık görüldüğünde şehir boşaltılır ve salgın süreci atıldıktan sonra insanların şehre geri dönmesi sağlanırdı. Bu Hititlerin halk sağlığına yönelik gerçekleştirdikleri uygulamaların bir başka örneğidir(Yalçın, Ünal, Pirdal, Selçuk; 2016).

M.Ö.V. yüzyılda Hipokrat ile başlayan Yunan tıbbi; mitolojik, filozof-hekimler ve bilimsel dönem olmak üzere üç başlıkta incelenir.Mitolojik dönemde tıpta dinsel anlayış olduğu için Tanrıların şifa verdiği kadar hastalıklara da neden olabileceği inancı hâkimdi.Örneğin; Asklepios sağlık ve şifa tanrısı, kızı Hygeia ile oğlu Telesphorosise yardımcısı olarak bilinirdi.Apollon ve Artemis (Apollon'un kız kardeşi) hastalığa, yaygın musibetlere veya ölüme yol açan oklar fırlatabilirdi. Yunanlılarda yaşayan organizmanın her yerinde olan ve yaşam gücü olarak kabul edilen “Timos” yaralanmalar veya solunum sonucunda kaçabilir, vücudu ‘ölü’ bırakabilir anlayışı hâkimdi. Filozof hekimler döneminde tıp, felsefe ile iç içe geçmiştir. Bu dönemde her olayı görünmez güçlere, doğaüstü varlıklara bağlamak yerine evren ve insan hakkında akılcı düşünme eğilimi hâkim olmuştur. Bundan dolayı da her olay ve olguya yönelik bilimsel yaklaşımlar sergilenmiş, neden-sonuç ilişkisi üzerinde durulmuştur (Baysan,2016).

Hipokrat ile başlayan dönemde, yani bilimsel dönemde ise, hastalıkların nedenlerine akılcı çözümler aranmıştır. Hipokrat sistemi, hastayı etkileyen sebepleri doğaüstü nedenlerde, kötü ruhlarda ve öfkeli tanrılarda aramak yerine doğal yasalara dayandırma çabasındaki,hastalıktan çok hastayı bütüncül bir biçimde ele alan bir sistemdir. Hipokrat,tıp tarihi açısından büyük öneme sahiptir; günümüzde hekimlerin mesleğe başlamadan önce yaptıkları yeminlerde anılmaktadır(Baysan,2016).

Eski Roma’da tıp fazla gelişmediğinden ailenin reisi olarak kabul edilen “baba”, sosyo-ekonomik konularda olduğu kadar sağlık konusunda da sorumluydu. Roma vatandaşı doktorluğu şerefli bir meslek olarak kabul etmemiş ve bu düşünce Romalıların Yunanistan’ı işgal etmesine kadar sürmüştür. Roma’ya Yunan hekimlerin gelmesi ile hekimliğin önemi anlaşılmıştır. Roma tıbbında asker ve sivil tababetin birbirinden ayrıldığı görülmektedir. Erken İmparatorluk döneminde, Roma İmparatorluğu askeri tıp açısından gelişmiş olduğu için o dönemdeki en güçlü orduya sahipti. Askeri tarihçiler, sıradan bir Roma askerinin (lejyoner) konforuna diğer millet askerlerinin 19. Yüzyılda ve aldıkları tıp bakımı kalitesine de 1920’lerin sonunda ulaşabildiği konusunda hem fikirdirler. Savaş alanındaki yaralılar daha önce kendi kaderine terk edilirken, daha sonra savaş alanından yaralı askerleri uzaklaştırmak için tarihte ilk kez atlı arabalar (günümüzdeki ambulans bezeri) kullanılmıştır. Hekimler amputasyon gerçekleştirip, göğüsten ok çıkarıyorlar ve cerrahi mengene kullanıyorlardı (Yalçın, Ünal, Pirdal, Selçuk;2016).

Erken imparatorluk döneminde sivil tıp gelişmiş ve erkekler kadar kadınlarda hekimlik yapmıştır. Kadın hekimlere Medica ve ebelere Atronea veya Obstretica adı verilmiştir. Romalılar hastalıkları için Aesculapinus'a (Sağlık Tanrısı) dua eder ve iyileşmesini istedikleri uzuvlarının küçük modellerini tapınaklara bırakırlardı. Roma'da bitkisel kökenli merhem veya hap hazırlayan eczaneler bulunmaktaydı. Örneğin görme bozukluklarında biberiye, sinir hastalıklarında rezene, baş ağrısında limon ve yılan ısırığında hardal tohumu kullanılırdı ve askerlere de sağlıklı olmaları için sarımsak verilirdi. M.S.100 yılları civarında Roma'da sosyal bir sistem oluşturulduğunda yoksul halkın da sağlık hizmetleri alması sağlanmıştır (Yalçın, Ünal, Pirdal, Selçuk;2016).

M.S.79 yılında Vezüv yanardağının faaliyete geçmesi ile küllerin altında kalan Heraklium ve Pompei şehirlerinde yapılan kazılarda çıkartılan tıbbi gereçlerden (Bisturiler, pensler, kemik sabitleyiciler, vaginal spekulumlar ve ok çıkartıcılar v.b.) anlaşıldığı üzere o dönemde hekimler katarakt ameliyatı yapmış ve çürük dişleri çekip yerine takma diş takmışlardır (Resim 1) (Yalçın, Ünal, Pirdal, Selçuk;2016).

Resim 1:Heraklium kazısından çıkarılan ve Napoli müzesinde sergilenen tıbbi araç ve gereçler (M.S. 79)(Yalçın, Ünal, Pirdal, Selçuk;2016).

Romalılar su kanalları inşasında çok ileri düzeyde olduklarından, her kentte kanalizasyon, su bağlantıları ve hamamlar bulunmaktaydı. Şehre ticaret ve diğer amaçlar için dışarıdan gelen kişiler fiziksel açıdan hastalık taşıyıp taşımadıkları konusunda değerlendirilmek üzere hamama alınır ve yıkanırldı. Bataklıkların sıtma gibi hastalıklarla ilişkisi olduğu anlaşıldığında, şehre yakın olan bataklıklar kurutulmuştur. Ölülerin bazıları yakılıp külleri bir kavanoza toplanırdı; şehre defin yapılmazdı. Roma İmparatorluğu halk sağlığına önem vererek bu konuda büyük başarılar elde etmiştir. Bu başarının yanında Romalılar iyileşme ümidi görmedikleri hastalarla ilgilenmezlerdi.

Anadolu'da Roma hâkimiyeti döneminde çok önemli tıp ve bilim insanları yaşamıştır. Asklepiades (M.Ö. 124), Sorfanus (M.S. 98-138), Dioscorides (M.S. 40-90), Aretaeus, Efesli Rufus (M.S. 110-180) ve Galen (M.S. 130-200) bunlardan bazılarıdır(Yalçın, Ünal, Pirdal, Selçuk;2016).

Vücut sistemleri üzerinde materyalist açıklamalar yaparak rasyonalizmin ilk adımlarını atan Asklepiades, hastayı doğanın değil hekimin tedavi ettiğine inanmış ve Hipokrat'ın dört beden sıvısı teorisini reddetmiştir. Bu dönemde kadın doğum ve çocuk hastalıkları konusunda çalışmalar yapmış olan Soranus, ergenlik dönemi fizyolojisi, menstruelsiklus (adet döngüsü), normal ve patolojik doğumlar gibi konularda gözlemlerde bulunmuştur. Postmaternal bakım ilkelerini geliştirmiş ve Hipokrat'ın hasta-hekim gizliliği ilkesini savunmuştur. Tarihte ilk olarak diabetesmellitus (şeker hastalığı) hakkında bilgi veren Aretaeus tetanos, inme, pnömoni ve tüberküloz konusunda birçok gözlemlerde bulunmuştur. Afyon ve morfini ayrı bir ilaç olarak hazırlayan ve askeri cerrah olarak da çalışmış olan Dioscorides, birçok bitkinin tıbbi kullanımı konusunda çalışmalar yapmıştır; bu yönünden dolayı botanik bilimin kurucusu olarak bilinmektedir. Efesli Rufus ise lens dâhil olmak üzere gözün anatomik yapısını ve optik sinirlerin komşuluklarını doğru bir şekilde tanımlamıştır (Yalçın, Ünal, Pirdal, Selçuk;2016).

Roma döneminde yaşamış olan en önemli hekim Galen (M.S.130-200) anatomi, ilaçbilimi, fizyoloji ve felsefeyle ilgilenmiştir. Galen beden sıvıları teorisine ve hastalıkların tedavisinde doğanın gücüne inanmış ve analizlerin ise, hastalıkların incelenip iyileştirilmesi konusunda temel oluşturduğunu savunmuştur (Yalçın, Ünal, Pirdal, Selçuk;2016).

Galen'in anatomik bilgileri gerçekçi olsa da fizyoloji alanındaki fikirlerinin bilimsel gerçeklerle uyummadığı görülmüştür. Yedi kafa sinirini ve omurilik hasarlarını seviyesine göre tanımlamıştır.400 yıllık bir yanlış düzelterek, atardamarların hava değil, kan taşıdığını göstermiştir. Cerrahi operasyonları ayırma ve yaklaştırma olmak üzere iki grupta incelemiştir. Yaklaştırma grubunda, batının kapatılması ve eksik olan dokunun yerine konması operasyonları yer alır. Ayırıştırma grubu ise dağlama, kazıyarak temizleme ve ampütasyonlar gibi operasyonları kapsar. Galen'in söyledikleri dogmatik bir şekilde itiraz görmeden Rönesans çağında yer alan Vesalius'a kadar kabul görecektir.(Yalçın, Ünal, Pirdal, Selçuk;2016).

Tüm bu örnekler ele alındığında, insanların hastalıklara ve meydana gelen çeşitli arazlara karşı kayıtsız kalmayarak doğadan elde ettikleri enstrümanları kullanarak mücadele ettiklerini ve çoğunlukla da bunda başarılı olduklarını görmekteyiz. Zamanla deneme-yanılma yoluyla öğrenilen, aktarılan ve biriken tüm bu sağaltıcılık yöntemleri esasında günümüzdeki modern tıbbı temel teşkil etmektedir.

4. TÜRKLERDE HALK HEKİMLİĞİ

Dünya coğrafyasında köklü bir geçmişe sahip olan Türkler, sürekli yurt değiştirdikleri için birçok inancın ve kültürün etkisi altında kalmışlardır. Orta Asya'dan Rumeli'ye uzanan ve Anadolu'nun tamamına yayılan Türk kültüründe bu etkileşimlerin bir sonucu olarak çeşitlilik ve zenginlikten söz edilebilir. Günümüzde hastalıkları tedavi etme amacıyla kullanılan birçok pratikte de bu temasların izleri görülmektedir. Eski inançlarını yeni inançları bağlamında yaşatmayı sürdüren halk, bu tür pratikleri inancın kutsallığıyla korumaya çalışmıştır. Etkisinde kaldıkları inanç sistemleri;“Atalar kültü, Tabiat kültleri, Gök Tanrı kültü ve Şamanizm” olarak sıralanabilir (Sinoğlu;2017).

4.1.Atalar Kültü

Türk toplumunda bilgili veya yönetici insanlar öldüğünde onların ruhları, ailesini ve toplumunu kötülüklerden korur ve onlara yardım eder. İslamiyet'i kabul eden, Türkler' deki evliya kültürünün temelinde de atalar kültürünün yattığı bilinmektedir. Bu tür uygulamalarda, kutsal kabul edilen yerlerden alınan nesnelere dokunmak, üzerinde taşımak ve içmek gibi eylemler gerçekleştirildiğinde ulu şahsın ruhunun gücü ile temas ettiği düşünülmektedir (Sinoğlu;2017).

4.2.Tabiat Kültü

Orta Asya'daki tabiat kültlerin (dağ, tepe, kaya, taş, ağaç, orman ve su) Anadolu'ya gelen Türk topluluklarında yaşatıldığı ve kültürlerin temelinde “dinamizm” inancının olduğu görülür. Dinamizm, “Doğada var olduğuna inanılan, iyi veya kötü bir özelliği olan ruhun belli nesnelere, bitkilerde, hayvanlarda ve insanlarda bulunma inancı ve düşüncesidir. Bu düşünce belirli bir süre sonra inanç, dua, ibadet, adak ve büyü olarak kendini göstermiştir. Mesela Türklerde, dağların kutsallığı Gök Tanrı inancıyla bağlantılı olmasından dolayı Hunların, Han-Yoan Dağı'nı Gök Tanrı'nın mekânı olarak görmeleri ve Gök Tanrı'ya burada kurban sunmaları örnek olarak gösterilebilir. Bunun yanında yat taşının uğurlu olması ve yağmur yağdırması inancından dolayı kutsallaştırmışlar ve bazı ağaçların yaz, kış yeşil kalabilmesi, insandan daha uzun süre yaşaması ve mevsimden mevsime kendini yenileyebilmesinden dolayı ağaçları kutsamışlar ve içindeki ruhlara tapmışlardır. Türkler ağacın, aynı dağ gibi göğün direği olduğunu düşünür ve bundan dolayı da şamanlar göğe doğru yaptıkları mistik yolculuklarda merdiven olarak ağacı kullanırlar (Sinoğlu;2017).

Türklerde çam, kayın, çınar ve kavak gibi ağaç türleri ve arazide tek başına duran, kuru ve meyvesiz, ağaçlar kutsallaştırılmış. Bu tür ağaçlar kült halinde geldiği gibi zaman içinde halk hekimliğinde hastalık tedavisi yöntemlerinde kullanılmıştır. Örneğin; Balım Sultan Türbesi'nin önündeki dut ağacının kabuğunun diş ağrısına iyi geldiği için ağacın kabuğu ağrıyan dişin üzerine konulur. Bu örnekteki ata ve ağaç kültürüne göre, dut ağacı türbedeki ulu şahsın ruhuyla bağlantı kurmuş ve ulu şahsın ruhu, ağacın kabuğuyla kutsal koruyucu hale getirilmiştir (Sinoğlu;2017).

4.3.Gök Tanrı Kültü

Orhun Kitabeleri, Çin, Bizans, Arap ve Fars kaynakları incelendiğinde Eski Türklerin, Gök Tanrı inancının olduğu görülmektedir. Gök Tanrı inancına göre gök, güneş, ışık, ay ve yıldızlar kutsal bir varlık olarak görülür ve Türkiye’de Alevi ve Bektaşiler de bunları kutsal bir varlık olarak görmektedir (Sinoğlu;2017).

4.4.Şamanizm

Şamanlarda arınma, yaşlı şamanın ilk defa “kamlık” yapan şamanı nehirde yıkaması ile başlar. Yaşlı şamanlar, elinde davul olan aday beyaz keçe üstüne oturturlar ve ellerindeki süpürgeyi kovadaki suya batırarak adayının sırtına vururlar. Bu ritüel aday şamanın öteki alemde parçalanması, etinin kazanda pişirilmesi ve ruhlar tarafından yenilmesi sonucu manevi bir temizlenme inancına dayanır. Uygurlar’ da şamanlık sistemi “perihon”,“bahşı”, “dahan”, “molla”, “büvi” adıyla bilinen kişilerce devam ettirilmektedir. Uygur şamanların pratikleri fal bakma, büyü ve hasta tedavisi olmak üzere üç ana grupta ele alınabilir;

Fal Bakma

İnsanların geleceklerine dair merakları nedeniyle Uygur şamanları falcılık konusuna yoğunlaşmışlardır. Şamanlar belirli akşamlar da ruhlar ile bir araya gelirler; bu buluşmalarda fal bakabilir ve hastaları tedavi edebilirler.

Büyü

Uygur Türklerindeki büyü Şamanizm’in en önemli unsurlarından biridir. Büyü ile uğraşan Uygur şamanları gelen taleplere göre zarar vermek istedikleri kişinin kismetlerini bağlayabilirler.

Hasta Tedavisi

Hançer oynatma, hayvan tüyü ve kemikleriyle ruh göçürtme, hile yapma, sadaka verme, mezar ziyareti, peri oyunu, çırağ koyup okuma, kazma basarak okuma, sıçratma, ateş göçürme, tütsüleme, aşlama, uçuklama, ruh çağırma, çaput bağlama ve muska yapma gibi uygulamalar vasıtasıyla hastaları tedavi etmek amaçlanmaktadır (Sinoğlu;2017).

5. ANADOLU HALK HEKİMLİĞİ

Anadolu’daki hastalıkların tedavisini hoca, şeyh, okuyucu, üfürükçü, ocaklı ve izinli gibi halk hekimleri yapmaktaydı. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da hastalık tedavilerinde daha çok şeyhlere rastlanılır. Okuyucu ve üfürükçü olan halk hekimleri bilgilerini yazılı eski kitaplardan alırlar ve sihir yoluyla tedavilerini yaparlar. Halk hekimleri olarak bilinen bir ocaklı (belirli hastalıklarla uğraşan aile fertleri),tedavi etme gücünü babasından almaktadır ve bu durum nesilden nesille sürmektedir. Ocaklı hekimler, Orta Asya şamanının günümüzdeki karşılığıdır. Kökeni kan bağına dayanmayan ocaklıya “izinli” adı verilmektedir. Elverme adlı özel tören ile ocaklı bir kimse, kabiliyetli gördüğü bir izinliye hastalık tedavi etme gücünü vermektedir. Anadolu halk hekimliğinde, İslam öncesi kültürlerin (atalar, ateş, dağ ve su),değişik inançların (Zerdüştlük, Şamanizm, İslamiyet) ve komşu kültürlerin izlerine rastlamak mümkündür (Gökçe Şentürk;2019).

Anadolu halk hekimliğine ilişkin sağaltma yöntemleri; ilaçlarla sağaltma, sihir yoluyla sağaltma, dini işlemlerle sağaltma, cerrahi sağaltma ve karışık sağaltmalar olarak sınıflandırılır (Gökçe Şentürk;2019).

6.ANTRPOLOJİ PERSPEKTİFİNDE MODERN TIP VE GELENEKSEL HALK HEKİMLİĞİ

İnsan bilimi olarak bilinen Antropoloji, insanı biyolojik ve sosyo-kültürel özellikleri ile ele alan bir bilim dalıdır. İnsan bilimi, biyolojiden ve sosyolojiye, osteolojiden odontolojiye, coğrafyadan jeolojiye, felsefeden psikolojiye ve hatta tıbbı kadar birçok bilim dalı ile iç içedir. Antropoloji sosyal ve biyolojik antropoloji gibi çeşitli alt dallara ayrılır. Antropolojinin alt dallarından biri olan sosyal antropoloji başlığı altında incelenen tıbbi antropoloji, toplum sağlığını kültür bağlamında inceleyerek geniş ölçekte çıkarımlar yapılmasına ve geçmiş ile günümüz arasındaki bağın kurulmasına olanak sağlar (Özkoçak, Koç,Gültekin;2020).

Tıbbi antropoloji, farklı toplumlardaki insan hastalıklarını anlamak, iyileştirmek, hastalıkları algılayış biçimlerini, hasta-hekim ilişkilerini, bölgesel sağlık sistemlerini, geleneksel tıbbi uygulamaları ve geleneksel tedavilerinin değişim süreçlerini incelemek için sosyal antropolojinin kuramsal ve uygulamalı yaklaşımlarını benimseyen bir uzmanlık alanı olarak tanımlanır. Geçmişte tıbbi antropologlar egzotik

ülkelerde yaşayan insanların sağlığa dönük inançlarını ve uygulamalarını inceleyen bir yandan da onlara modern tıp hizmetleri veren doktor yada etnografılardan oluşmaktadır (Erguvan,Sarioğlu;2008).

Hipokrat yaşadığı dönemde hastalıkların bilimsel açıklamaları olduğunu düşünmüş ve bununla ilgili birçok gözlem yapmıştır (Kaplan;2010).Hipokrat döneminden günümüze doğru ilerleyen ve gelişen modern tıp, sebep-sonuç ilişkisine bağlı olarak nedensellik içerisinde kesin veya bilimsel bilgiye dayanmaktadır. Geleneksel halk hekimliği ise, inanca, nesilden nesille aktarıma ve tecrübeye bağlı bilgi ve uygulamalara göre şekillenmiştir. Modern tıp ve geleneksel halk hekimliği temelleri ve yöntemleri bakımından, din/büyü ve bilim/rasyonalizm açılarından tartışılmıştır. Geleneksel halk hekimliğinin tedavi ve şifa anlayışı, hastanın bedeni ile birlikte ruhunu da iyileştirmeye yöneliktir. Geleneksel halk hekimliği, sağlığı bir bütün olarak düşünür ve bedenin iyileşmesini öncelikle ruhun iyileşmesine bağlamaktadır. Geleneksel halk hekimliğinin kökenlerini oluşturan bu anlayış, teşhisten tedaviye uzanan sürecin bütününe yansımakta; “ruh-beden sağlığı” bütünlüğünde de kendisini göstermektedir. 21.yüzyılda modern tıp alanındaki bilimsel gelişmelere rağmen geleneksel halk hekimliği pratiklerinin günümüzde varlığını sürdürmesinin en önemli nedenlerinden biri kökendeki anlayış farklılığıdır (Kaplan;2011).

Geleneksel halk hekimliğinde deneme-yanılma yoluyla tedaviler benimsenmiştir. Modern tıpta ise deney ve gözlem yöntemleriyle güvenilirliği ortaya konulan yöntemler tercih edilmiştir. Geleneksel halk hekimliği yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmüş ve Modern tıbbın temelini atılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda modern tıp ile geleneksel halk hekimliğini birbirinden ayrı düşünmek yanıltıcı olabilir; halkın kullandığı ilaçlar ve geleneksel sağaltma yöntemleri, bir bakıma modern tıba temel teşkil etmektedir(Baysal;2012).

Günümüzde modern tıp, geliştirdiği teknikler sayesinde halkın hastalıklarına derman olurken bu imkânlarla ulaşmakta zorlanan insanlar ise kendi tekniklerini uygulayarak hastalıklarına çare bulmaya çalışmıştır. 21. yüzyılda bu durum bir miktar anlaşılmaz görünse de, dünyanın şanslı olmayan coğrafyalarındaki mevcut koşullar, ekonomik uçurumlar ve halen sürmekte olan ilkel yaşam bu durumun temelini oluşturmaktadır(Özdamar;2019).

Birçok devlet, mevcut sağlık sistemleri içerisinde çeşitli gerekçelerle geleneksel tedavi yöntemlerine yer vermektedir (Akan;2019). Bu doğrultuda ülkemizde 2012’ de Sağlık Bakanlığı bünyesinde“Geleneksel, Tamamlayıcı ve Alternatif Tıp Uygulamaları Daire Başkanlığı” kurulmuş ve sonrasında “alternatif” kelimesi çıkarılarak ismi “Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Daire Başkanlığı” olarak değiştirilmiştir. Ekim (2014) ayında yayımlanan“Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği” ile insan sağlığına yönelik Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulama yöntemlerinin belirlenmesi, bu yöntemleri uygulayacak kişilerin eğitilmesi ve yetkilendirilmesi amaçlanmıştır. Bu yönetmelikte, refleksoloji, müzikterapi, larva uygulaması, osteopati, proloterapi, hipnoz uygulaması, apiterapi, mezoterapi, sülük uygulaması, kupa uygulaması, homeopati, ozon tedavisi, kayropratik, filoterapi ve akupunktur gibi çeşitli uygulamalara yer verilmiştir (Şahan, İlhan;2019).

7. SONUÇ

Geleneksel halk hekimliği alanında kullanılan tedavi yöntemlerini ve bu tedavi yöntemlerin değişim-gelişim süreçlerini inceleyen birçok çalışma mevcuttur. Bu süreçler, karmaşık kültür örüntülerinin sınırladığı, dinamik olduğu kadar hantal sayılabilecek unsurları barındırır. Geleneksel sağaltıcılık, inanç sistemleri, yaşam koşulları, yönetim şekilleri, coğrafi yapı ve bitki örtüsü gibi nedenlere bağlı olarak her bölgede farklılıklar gösterir. Bu nedenle aynı toplumun farklı coğrafi bölgelerinde dahi bu tür farklılıklardan söz edilebilir.

Geleneksel sağaltıcılık konusundaki çalışmalar, dünü aydınlattığı kadar yarına da rehberlik edebilecek nitelik taşırlar. Modern tıbbın kökeni sayılabilecek onlarca tedavi yöntemi ve uygulamadan söz edebiliriz. Bu sebeple geleneksel halk hekimliğinin geçmişi doğru bir şekilde irdelenmeli ve detaylandırılmalıdır. Yakın gelecekte sonuçlanması beklenen Sağlık Bakanlığı ve Orman Bakanlığı’ na bağlı kamu kurum ve kuruluşları bünyesinde yürütülen birçok çalışma mevcuttur. Bu tür araştırmalar disiplinler arası çalışmaların en güzel örnekleridir. Bu makalenin yazıldığı dönemlerde araştırmacıları olarak yer aldığımız “Trabzon İlinde Biyolojik Çeşitliliğe Dayalı Geleneksel Bilginin Belirlenmesi” ve “Mardin İlinde Biyolojik Çeşitliliğe Dayalı Geleneksel Bilginin Belirlenmesi” isimli iki projede, Antropologlar, Sosyologlar, Orman Mühendisleri ve Sağlıkçılar başta olmak üzere çeşitli alanlardan çalışmacılar yer almaktadır. Katılımlı gözlem ve anket yöntemleri kullanılarak gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda bu iki yörenin geleneksel sağaltma yöntemleri hakkındaki bilgiler kayıtlara geçirilerek bahse konu iller taranmış olacaktır.

Buna ek olarak, modern tıp uygulamalarına temel teşkil edebilecek yararlı doğal yöntemler ve destekleyici geleneksel teknikler GETAT mevzuatına uygun olarak kayıtlara geçirilmeli, bu bilgi ve deneyimler gelecek kuşaklara aktarılmalı ve yaşatılmalıdır.

KAYNAKÇA

Aktaş Küçükay, T.(2019).Artvin Merkez Köylerinde Halk Hekimliği Uygulamaları. Artvin Çorum Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi.Artvin.

Ak, M.(2017).Yörüklerde Halk Hekimliği. International Journal of Social Science.57: 395-405.

Akan, H.(2019).Medikal Plüralizm. TheJournal of TurkishFamily Physician.10(2):98-108.

Arasan, Ş.(2014).Savur (Mardin) Yöresinde Halk Hekimliğinde Kullanılan Bitkiler ve Kullanım Alanları. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.Bitki Koruma Anabilim Dalı.Yüksek Lisans Tezi.Van.

Atahan, O.(2019).Hatay Yöresi Halk Hekimliği. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. Hatay.

Aslan, M.Y.(2018).Silvan (Diyarbakır)'da Halk Hekimliği. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi.Elazığ.

Baysan, M.(2016). Kütahya ve Yakın Çevresinde Halk Hekimliği ile Ocak Kültü. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.Yüksek Lisans Tezi.Bursa.

Baysal, N.(2014). Gelenek ve Değişim Ekseninde Trabzon Halk Hekimliği Üzerine Bir Araştırma. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dili Edebiyatı Anabilim Dalı .Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir.

Bozyiğit, N.(2011). Gaziantep Halk Hekimliği. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep.

Ceran B. (2008); Antik Mısır ve Eski Anadolu Uygarlıklarında Tıp. Yayın-lanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Konya 2008.

Diş, Y.(2019).Erzurum İli Horasan İlçesinde Halk Hekimliği. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi.Erzurum.

Görgeç, C.(2019).Manavgat Yöresinde Halk Hekimliği Uygulamaları. SUTAD.(46):195-219.

Gökçe Şentürk M. (2019). İslahiye'de (Gaziantep) Halk Hekimliği. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyat Ana Bilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi.Gaziantep

HavilandA.William, PrinsE.L.Harald, Walrath Dana ve McbrideBunny. Kültürel Antropoloji. Çev.,Erguvan Sarioğlu İnan Deniz. İstanbul: Kaknüs Yayınları,2008.

Koç, H.(2019).Balıkesir'de Sağlıkçı Ocaklar ve Halk Hekimliği Uygulamaları. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.Türk Dili ve Edebiyat Anabilim Dalı.Yüksek Lisans Tezi.Balıkesir.

Kaplan, M. (2011). Halk Tıbbının Kökenleri: Teşhisten Tedaviye Din ve Büyü İlişkisi. Milli Folklor, 23(19):150-156.

Kaplan, M.(2010).Sağlık ve Kültür'ün Buluştuğu Alan: Tıbbi Antropoloji. Folklor,16 (64):225-235.

Kaplan, M.(2010).Geleneksel Tıbbın Yeniden Üretim Sürecinde Kadın. Ankara Üniversitesi Yayınları:257.

Özkoçak V, Koç F ve Gültekin T.(2020).Pandemilere Antropolojik Bakış: Koronavirüs(Covid-19) Örneği. International Balkan University, TurkishStudies, 15 (2):1183-1195.

Özaslan, A.(2012).Halk Hekimliğinde Ocaklık Kurumu ve Araban (Gaziantep) İlçesi Örneğinde Kadın Ocaklılar. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Halk Bilimi Ana Bilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Özdamar, M. (2019).Diyarbakır Halk Hekimliği ve Kültürümüzdeki Yeri.Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dili ve Edebiyat Ana Bilim Dalı.Yüksek Lisans Tezi. Elazığ.

Sinoğlu, S. (2017). Rize İlinde Geleneksel Halk Hekimliği Uygulamaları. Recep Tayyip Erdoğan

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. Rize.

Saygı, E. (2018). İnebolu Halk Kültüründe Halk Hekimliği. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli.

Şahan D. ve İlhan N. M.(2019). Geleneksel Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları ve Halk Sağlığı Açısından Değerlendirilmesi. Gazi Sağlık Dergisi, 4(3):12-19.

Şahin S.(2017). Geleneksel, Tamamlayıcı, Alternatif Tıp Uygulamalarına Genel Bir Bakış. Türk Aile Hekimliği Dergisi, 21(4):159-162.

Tozlu, S.(2017).Çorum İli Halk İnançları ve Halk Hekimliği. Artvin Çoruh Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.Yüksek Lisans Tezi. Artvin.

Tuğra, A.(2019). Mudurnu (Bolu) Yöresi Halk Hekimliği. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Halk ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi.Ankara.

Yalçın Bektaş M, Ünal M, Pirdal H, Selçuk Y.(2016).Anadolu Tıp Tarihi.Türk Aile Hekimliği Dergisi,20(1):33-44.

